

**Wojciech Jaworski**

*Sosnowiec*

## **LEGALNE ORGANIZACJE SPOŁECZNE W POWIECIE ZAMOJSKIM DO 1914 ROKU**

**D**o połowy XIX w. życie społeczne w miastach, osadach i wsiach w Królestwie Polskim koncentrowało się wokół parafii kościołów chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale także dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Tylko rzemieślnicy należeli tradycyjnie do cechów, które obok funkcji organu samorządu zawodowego, wypełniały cele samopomocowe, charytatywne, towarzyskie i kulturalne. Zostały one pominięte. Jedynie w Warszawie, niektórych miastach gubernialnych i powiatowych oraz miastach Łódzkiego Okręgu Przemysłowego powstały w pierwszej połowie XIX w. towarzystwa dobroczynne i lekarskie, resursy oraz stowarzyszenia strzeleckie<sup>1</sup>.

Ukazy o uwłaszczeniu chłopów z 1864 r. zakończyły w Królestwie Kongresowym proces uzyskiwania przez nich pełni praw. Stali się oni podmiotem życia społecznego obok innych warstw. Ogólny wzrost liczby ludności oraz stałe podnoszenie się poziomów jej dochodów i wykształcenia spowodowało w drugiej połowie XIX w. upadek podstawowych struktur kościołów i związków wyznaniowych jako głównych ośrodków życia społecznego, szczególnie w osadach i miastach. Sprzyjał temu wolny, ale postępujący proces laicyzacji części ich mieszkańców. Zaczęło powstawać coraz więcej różnego typu organizacji społecznych, co było uwarunkowane także poszerzaniem się zasięgu społecznego zjawiska „czasu wolnego”, który wcześniej dostępny był głównie warstwowi wyższemu, a wówczas stopniowo obejmował warstwy średnie i następnie niższe.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881-1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894-1905) władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał stopniowo uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych.

---

<sup>1</sup> W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006, s. 19-68.

Do początku panowania Mikołaja II statuty wzorcowe były rzadko wykorzystywane. Po 1896 r. zmieniono w większości dawne i wprowadzono nowe statuty wzorcowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu co nadawało jej osobowość prawną.

W wyniku reformy administracyjnej Królestwa Polskiego z 1867 r. ukształtował się nowy zasięg terytorialny powiatu zamojskiego, który przetrwał do 1912 r. Wówczas utworzono i wyodrębniono z Kongresówki gubernię chełmską. Obszar dotychczasowego powiatu zamojskiego znalazł się większości w granicach nowej guberni i został powiększony o części sąsiednich. Zasięg terytorialny artykułu pokrywa się z granicami powiatu zamojskiego z lat 1867-1912. Pod względem społeczno-ekonomicznym miał on charakter rolniczy. W granicach powiatu funkcjonowały dwie miejscowości o statusie miast - Zamość i Szczepieszyn, a także dawne miasta Frampol, Goraj i Krasnobród przekształcone w 1870 r. w osady. Od połowy XIX w. kształtowała się osada przemysłowa Zwierzyniec, będąca jednocześnie ośrodkiem administracyjnym Ordynacji Zamojskiej. Skierbieszów posiadający prawa miejskie w latach 1493/96-1822 był wówczas osadą. Stolica powiatu pełniła funkcje administracyjne i handlowo-usługowe o zasięgu regionalnym. Szczepieszyn i osady były ośrodkami o lokalnym znaczeniu handlowym i rzemieślniczym. W Szczepieszynie, Zamościu i Zwierzyncu działały większe zakłady przemysłowe. Najlicniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców powiatu byli chłopci. Kupcy i rzemieślnicy koncentrowali się w miastach i osadach. W Zamościu, z uwagi na charakter miasta, mieszkało liczne grono urzędników państwowych i osób wykonujących wolne zawody. Pod względem etniczno-narodowym wśród ludności powiatu zamojskiego większością byli Polacy. W miastach i osadach znaczny odsetek wśród mieszkańców stanowili Żydzi. We Frampolu, Krasnobrodzie, Szczepieszynie i Zamościu dominowali oni liczebnie. W Zamościu mieszkała grupa Rosjan, głównie urzędnicy państwowi oraz oficerowie policji i wojska. Ludność części wsi w powiecie była wyznania grekokatolickiego, a po likwidacji Kościoła unickiego w Królestwie Polskim w 1875 r. – prawosławnego. Na przełomie XIX i XX w. zaczęła się wśród nich kształtować ukraińska świadomość narodowa.

Podstawę źródłową do dziejów organizacji społecznych w powiecie zamojskim w drugiej połowie XIX w. stanowią archiwalia. W Archiwum

Państwowym w Lublinie są przechowywane zespoły *Rząd Gubernialny Lubelski - Wydział Administracyjny - Referat I inspektorsko-nadzorczy* (1867-1915) i *Kancelaria Gubernatora Lubelskiego* (1867-1915), które początkowo pośredniczyły w procesie rejestrowania i nadzorowały działalność organizacji społecznych, a potem stopniowo gubernator je legalizował. W 1906 r. ich funkcje przejął w większości w zakresie organizacji społecznych powstały wówczas *Lubelski Urząd Gubernialny do spraw Stowarzyszeń* (1906-1915), a w 1912 r. także *Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń* (1912-1916). Stan zachowania wymienionych zespołów gubernialnych jest dobry, co pozwala na w miarę pełne ukazanie tematu. Ich uzupełnieniem są szczerunkowo zachowany zespół *Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego* (1874-1917) przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz dobrze zachowany *Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń* (1906-1917) w Archiwum Państwowym Miasta Stołecznego Warszawy. Pierwszy urząd pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 r. W drugim urzędzie legalizowano działalność stowarzyszeń z siedzibą w Warszawie, w tym o zasięgu ogólnokrajowym<sup>2</sup>.

Organizacje społeczne działające w powiecie zamojskim do wybuchu I wojny światowej były wzmiankowane w opracowaniach. Bronisław Mikulec przedstawił instytucje kredytowe w powiecie zamojskim do wybuchu I wojny światowej<sup>3</sup>. Problematykę oświatową podjęli Maria Gawarecka<sup>4</sup> i Robert Urban<sup>5</sup>, a kulturalną Gertruda Sowińska<sup>6</sup> i Maria Barbara Styk<sup>7</sup>. Anna Okoń ukazała życie społeczne we Frampolu w drugiej połowie XIX w.<sup>8</sup>

Z inicjatywy rosyjskich urzędników państwowych i oficerów wojska 2/14 marca 1869 r. został zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych statut Rosyjskiego Zebrania Szlacheckiego w Zamościu. Do klubu wstępowali także

---

<sup>2</sup> Źródła archiwalne zgromadzono z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914” realizowanego w latach 1999-2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie.

<sup>3</sup> B. Mikulec, *Z dziejów spółdzielczych instytucji drobnego kredytu w powiecie zamojskim w latach 1901-1914*, w: „Rocznik Zamojski”, t. 3 (1987-1988); Idem, *Spółdzielcze towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowe i kredytowe w guberni lubelskiej w latach 1898-1914*, w: „Rocznik Lubelski”, t. 27-28 (1985-1986).

<sup>4</sup> M. Gawarecka, *Lubelskie Towarzystwo Szerzenia Oświaty pod nazwą „Światło” (1906-1917)*, w: „Rocznik Lubelski”, t. 16 (1973).

<sup>5</sup> R. Urban, *Biblioteki żydowskie w Zamościu*, w: „Kwartalnik Historii Żydów” 2001, nr 2.

<sup>6</sup> G. Sowińska, *Udział Żydów w Życiu kulturalnym Zamościa w latach 1867-1914*, w: „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1989, nr 2.

<sup>7</sup> M. B. Styk, *Teatr amatorski w Lublinie i na Lubelszczyźnie w latach 1866-1918*, Lublin 1997.

<sup>8</sup> A. Okoń, *Frampol w latach 1864-1918*, w: *Frampol i okolice. Zarys dziejów do 1918 r.*, t. 1, red. R. Jasiński, Frampol-Sandomierz 2002.

Polacy. Celem organizacji towarzyskich było zapewnienie swoim członkom możliwości przyjemnego spędzania wolnego czasu. Ich działalność koncentrowała się na utrzymaniu sal klubowych oraz czytelni prasy i książek. Resursy prenumerowały liczne tytuły prasy oraz gromadziły książki, z których korzystano na miejscu. Za zgodą gubernatorów okazjonalnie urządzano w nich wieczory muzyczne, literackie i teatralne. W 1888 r. resursa zamojska zrzeszała 84 Rosjan i 5 Polaków, ale w skład jej zarządu wchodziło tylko 9 Rosjan z płk Mrłowem na czele. W 1890 r. resursa skupiała 72 członków, w tym 65 rzeczywistych i 7 honorowych. Wśród członków rzeczywistych było: 21 oficerów wojska, 33 urzędników państwowych, 10 nauczycieli i lekarz<sup>9</sup>.

Pod wpływem narastającej reakcji zastępca ministra spraw wewnętrznych 6/18 czerwca 1890 r. zatwierdził nowy statut wzorcowy dla zebrań towarzyskich w Królestwie Polskim. Najważniejszymi zmianami jakie wprowadzał były: co najmniej 1/2 składu zarządu mieli stanowić Rosjanie, w jego skład wchodził bez wyborów naczelnik powiatu, zakazano działalności w święta Cerkwi prawosławnej oraz wprowadzono obowiązkowy język rosyjski jako używany w klubie i dokumentacji. Prawo rejestracji resurs należało do ministra spraw wewnętrznych. Powstałe wcześniej organizacje towarzyskie musiały dostosować swoje statuty do nowego wzorcowego. Nowy statut resursy zamojskiej zatwierdzony 9/21 marca 1891 r. zmieniał jej nazwę na Zamojskie Zebranie Towarzystwa. W 1895 r. zrzeszało ono 50 członków<sup>10</sup>. Na początku XX w. resursa prawdopodobnie zaprzestała działalności.

Celem Towarzystwa Kolonii Rolniczych i Przytułków Rzemieślniczych w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie było prowadzenie ośrodków, w których nauczano zawodów rolniczych i rzemieślniczych młodzież zagrożoną wykolejeniem. Prawdopodobnie w 1883 r. powstał jego oddział w Zamościu kierowany przez Ludwika Sajkiewicza. Działalność koncentrowała się na urządzaniu odczytów o przestępczości wśród młodzieży i koncertów, w czasie których zbierano pieniądze na działalność<sup>11</sup>.

Minister spraw wewnętrznych 17/29 listopada 1894 r. zatwierdził nowy statut wzorcowy towarzystw pomocy biednym uczniom w całym Cesarstwie Rosyjskim, a 27 listopada/9 grudnia 1897 r. odrębny dla Królestwa Kongresowego, do którego minister finansów 6/18 października 1899 r. wprowadził drobne poprawki. Podstawa prawna dla Kongresówki wzmacniała nadzór administracji nad stowarzyszeniami. Ich organami były zarząd i zebranie ogólne członków, którzy dzielili się na pełnoprawnych rzeczywistych wnoszących składki w pełnej wysokości, wspierających ograniczających się do wnoszenia składek w niepełnej wysokości i honorowych wybieranych za szczególne zasługi dla towarzystwa. Decyzją ministra spraw wewnętrznych 13/25

---

<sup>9</sup> Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APLub), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (KGL), sygn. 1885:218, 1888:419; APLub, Rząd Gubernialny Lubelski - Wydział Administracyjny - Referat I inspektorsko-nadzorczy (RGL-Adm I), sygn. 1868:245, 1879:33.

<sup>10</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 2565; APLub, RGL, sygn. 1890:243/a, 1895:335.

<sup>11</sup> APLub, KGL, sygn. 1883:344.

grudnia 1897 r. prawo rejestracji towarzystw pomocy biednym uczniom uzyskali właściwi gubernatorzy<sup>12</sup>.

Od 1899 r. inspektor zamojskiego progimnazjum męskiego próbował doprowadzić do zalegalizowania Towarzystwa Pomocy Biednym Uczniom Zamojskich Progimnazjów Męskiego i Żeńskiego oraz Szkół Miejskich Męskiej Dwuklasowej i Żeńskiej Jednoklasowej im. Aleksandra Puszkina. Dopiero 20 lutego/4 marca 1904 r. jego statut zatwierdził gubernator. Skupiało ono Rosjan, a na czele jego zarządu stanął A. Gackiewicz<sup>13</sup>.

Podstawa prawna ochotniczych towarzystw pożarnych w Kongresówce była początkowo wzorowana na statucie straży kaliskiej zatwierdzonym 3/15 lipca 1877 r. przez generał-gubernatora warszawskiego. Wyróżniał on wśród członków rzeczywistych (ochotników) biorących udział w gaszeniu pożarów oraz honorowych (wspierających) wnoszonych jedynie składki roczne. Organami towarzystwa były wykonawcza rada oraz zwyczajne i nadzwyczajne zebrania członków. Przewodniczącym zgromadzenia członków był burmistrz miasta, a w skład rady wchodził naczelnik straży ziemskiej. Udział przedstawicieli administracji państwowej wynikał głównie z faktu, że organizacje tego typu działały nie na rzecz swoich członków lecz realizowały zadania publiczne. Generał-gubernator warszawski zatwierdził 11/23 lutego 1882 r. statut wzorcowy ochotniczych towarzystw pożarnych w Królestwie Polskim oparty na wcześniejszym, przy zwiększeniu nadzoru nad ich działalnością przez gubernatora<sup>14</sup>.

Przed 1891 r. założono Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w Zamościu. W latach 1894-1895 zrzeszało ono od 191 do 257 członków. Byli wśród nich chrześcijanie i wyznawcy judaizmu. Straż przerwała prawdopodobnie działalność w 1905 r.<sup>15</sup>

Statut Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Szczepieszynie zarejestrowano 7/20 listopada 1904 r. Jego podstawą prawną był nowy statut wzorcowy dla ochotniczych towarzystw ogniowych w Królestwie Polskim z 12/24 grudnia 1898 r. zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych. Prawo zatwierdzania statutów należało do właściwych gubernatorów. Straże mogły powstawać tylko w miastach i osadach. Wyróżniano cztery kategorie ich członków: ochotnicy, rzeczywisci, wspierający i honorowi. Ochotnicy nie wnosili składek członkowskich, a uczestniczyli czynnie w ćwiczeniach i gaszeniu pożarów. Członkowie rzeczywisci wpłacali roczne składki oraz mogli brać udział w szkoleniu i akcjach ratowniczych. Członkowie wspierający wnosili tylko sumy niższe od wysokości składek rocznych. Członkowie honorowi byli wybierani dożywotnio przez ogólne zebranie za szczególne zasługi dla towarzystwa. Prawa wyborcze posiadali tylko członkowie rzeczywisci i honorowi, a

---

<sup>12</sup> APLub, KGL, sygn. 1899:253; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1899:54/a.

<sup>13</sup> APLub, KGL, sygn. 1899:253; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1901:125, 1905:77.

<sup>14</sup> T. Olejnik, *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996, s. 30-33, 218-225.

<sup>15</sup> AGAD, KGGW, sygn. 2228; APLub, KGL, sygn. 1895:335, 1896:166, 1899:164; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 240, 332.

także mogli otrzymać je przedstawiciele ochotników i członków wspierających. Najważniejszym organem organizacji było ogólne zebranie członków posiadających prawa wyborcze. Przewodniczył mu burmistrz miasta. Organem wykonawczym był wybieralny zarząd. Na jego czele stał prezes, a w skład wchodził także naczelnik straży i zarządca majątku towarzystwa. Członkiem stałym zarządu był burmistrz. Językiem oficjalnym towarzystwa był rosyjski, a polski miał charakter nieoficjalny. Prezesem straży szczebrzeszyńskiej był Marcin Maluja<sup>16</sup>.

W oparciu o tymczasowe przepisy straże ogniowe mogły powstawać w małych osadach i wsiach. Skupiały one mało członków i były wyposażone w sprzęt strażacki. Po stosunkowo krótkich staraniach trwających 7 miesięcy, Drużynę Pożarną we Frampolu zalegalizowano 14/27 kwietnia 1908 r. Jej prezesem był Jan Brandt. Prawdopodobnie w 1907 r. powstała straż ogniowa w Goraju<sup>17</sup>.

Celem spółdzielczości spożywców było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku po umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków. Świadomość władz o wzroście zainteresowania społecznego zakładaniem stowarzyszeń spożywców, spowodowała zatwierdzenie przez ministra spraw wewnętrznych 13/25 maja 1897 r. ich statutu wzorcowego dla Cesarstwa Rosyjskiego. Prawo legalizacji pozostawił w swojej gestii. Organami spółdzielni były zebranie członków, oraz pochodzące z wyborów wykonawczy zarząd i kontrolna komisja rewizyjna. Minister 28 lutego/12 marca 1898 r. rozciągnął obowiązywanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 maja 1904 r. przekazał on prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom<sup>18</sup>. Od 1906 r. wnioskodawcy wykorzystywali przy wnoszeniu podań drukowane projekty statutów.

W latach 1895-1897 urzędnicy Ordynacji Zamojskiej starali się o zarejestrowanie stowarzyszenia spożywców w Zwierzyńcu, powołując się na wzór spółdzielni działającej w Suchedniowie (powiat kielecki). Wprowadzanie nowej podstawy prawnej spowodowało rezygnację zainteresowanych. Do projektu powrócono na początku okresu liberalizacji i 10/23 listopada 1906 r. zatwierdzono Stowarzyszenie Spożywców w Zwierzyńcu, które w latach 1913-1914 zrzeszało od 241 do 247 pracowników Ordynacji Zamojskiej<sup>19</sup>.

Polscy próbowali w 1902 r. założyć spółdzielnię w Skierbieszowie. W 4 lata później wznowiono starania i 7/20 września 1906 r. zarejestrowano Stowarzyszenie Spożywców ("Gwiazda") w osadzie<sup>20</sup>.

---

<sup>16</sup> AGAD, KGGW, sygn. 2803; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 225-237, 240,

<sup>17</sup> APLub, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (LGUds.Stow), sygn. 166; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 240; A. Okoń, *Frampol...*, s. 209.

<sup>18</sup> AGAD, KGGW, sygn. 2117.

<sup>19</sup> AGAD, KGGW, sygn. 6591; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1895:108, 1906:109.

<sup>20</sup> AGAD, KGGW, sygn. 2803, 6591; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1902:103.

W 1903 r. mieszczenie polscy chcieli założyć spółdzielnię we Frampolu wskazując na zdominowanie handlu przez Żydów, którzy sprzedają towary niskiej jakości po zawyżonych cenach. Do projektu we Frampolu powrócono w listopadzie 1910 r. i 28 stycznia/10 lutego 1911 r. zatwierdzono statut Stowarzyszenia Spożywców “Oszczędność” w osadzie<sup>21</sup>.

Mieszczenie polscy doprowadzili do zarejestrowania Stowarzyszeń Spożywców w: Zamościu 15/28 marca 1907 r.<sup>22</sup> i na jego przedmieściu Nowa Osada 29 kwietnia/12 maja 1911 r.<sup>23</sup>, trzech w Szczepieszynie 31 marca/13 kwietnia 1907 r.<sup>24</sup>, 25 lipca/7 sierpnia 1912 r.<sup>25</sup> i 27 kwietnia/10 maja 1914 r.<sup>26</sup>, Krasnobrodzie 19 lutego/3 marca 1912 r.<sup>27</sup> oraz Goraju 29 kwietnia/12 maja 1913 r.<sup>28</sup> Starania mieszczań w dwóch ostatnich osadach zostały wsparte przez księży katolickich. Statuty spółdzielni zamojskich i szczepieszyńskiej z 1912 r. ograniczały członkostwo do chrześcijan. Wskazuje to, że miały one stanowić konkurencję dla żydowskiego handlu detalicznego. Za używanie pieczęci z napisami w języku polskim zostało zlikwidowane we wrześniu 1911 r. stowarzyszenie w Nowej Osadzie. Wydaje się, że rygoryzm władz wynikał z planów rusyfikacji wschodniej części Kongresówki.

Chłopi polscy doprowadzili do zatwierdzenia statutów Stowarzyszeń Spożywców we wsiach: Nielisz 3/16 września 1907 r.<sup>29</sup>, Udrycze pod nazwą “Gromada” 18/31 sierpnia 1908 r.<sup>30</sup>, Wierzba 11/24 grudnia 1908 r.<sup>31</sup>, Łabunie 21 sierpnia/3 września 1909 r.<sup>32</sup>, Hutków 2/15 kwietnia 1910 r.<sup>33</sup>, Topólcza 10/23 stycznia 1911 r.<sup>34</sup>, Wierzba pod nazwą “Społem” 15/28 lutego 1911 r.<sup>35</sup>, Suchowola 19 maja/1 czerwca 1911 r.<sup>36</sup>, Białowola 12/25 lipca 1911 r.<sup>37</sup>, Rachodoszcze 28 lutego/12 marca 1912 r.<sup>38</sup>, Zarzecze 30 marca/12 kwietnia

---

<sup>21</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1903:55, 1910:116; A. Okoń, *Frampol...*, s. 210.

<sup>22</sup> AGAD, KGGW, sygn. 6591; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:32.

<sup>23</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:68.

<sup>24</sup> APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:33.

<sup>25</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:63.

<sup>26</sup> APLub, Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (ChGUds.Stow), sygn. 129.

<sup>27</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:159.

<sup>28</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:94.

<sup>29</sup> AGAD, KGGW, sygn. 6591; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1907:111.

<sup>30</sup> AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1908:32.

<sup>31</sup> AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, KGL, sygn. 1909:8; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1908:98.

<sup>32</sup> AGAD, KGGW, sygn. 6834; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1909:73.

<sup>33</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:44.

<sup>34</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:126.

<sup>35</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:57.

<sup>36</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:84.

<sup>37</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1910:32.

<sup>38</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:12.

1912 r.<sup>39</sup>, Jacnia 31 marca/13 kwietnia 1912 r.<sup>40</sup>, Płoskie 17/30 kwietnia 1912 r.<sup>41</sup>, Hutki 10/23 lipca 1912 r.<sup>42</sup>, Wielacza 18/31 lipca 1912 r.<sup>43</sup>, Kaczorki<sup>44</sup> oraz Wieprzec<sup>45</sup> jednocześnie 26 października/8 listopada 1912 r., Zawada 5/18 stycznia 1913 r.<sup>46</sup>, Staw Noakowski<sup>47</sup> oraz Zamość Stary<sup>48</sup> jednocześnie 31 stycznia/13 lutego 1913 r., Mokrelipie 6/19 kwietnia 1913 r.<sup>49</sup>, Górajec 26 lutego/11 marca 1913 r.<sup>50</sup>, Szewnia 27 lutego/12 marca 1913 r.<sup>51</sup>, Tereszpol 22 sierpnia/4 września 1913 r.<sup>52</sup>, Niedzieliska (w 1912 r. włączono wieś do powiatu krasnostawskiego) 11/24 października 1913 r.<sup>53</sup> i Czarny Stok 15/28 marca 1914 r.<sup>54</sup> We wsiach Kaczorki i Łabunie chłopi zostali wsparci przez księży katolickich i ziemian, a w Mokrelipie księdza katolickiego. W prawie wszystkich wsiach chłopi byli wyznania katolickiego, z wyjątkiem Topólczy gdzie byli wyznania prawosławnego, ale czuli się Polakami. Statuty spółdzielni we wsiach: Białowola, Hutków, Niedzieliska, Płoskie, Rachodoszcze, Staw Noakowski, Suchowola, Topólcza, Wielacza, Wieprzec, Wierzba z 1908 r., Zarzecze i Zawada formalnie ograniczały członkostwo do chrześcijan, co wskazuje że ich powstanie wiązało się z negatywnym stosunkiem chłopów do handlarzy żydowskich. Proces legalizacji stowarzyszeń spożywczych przez gubernatora lubelskiego trwał od chwili wniesienia podania do zatwierdzenia projektu statutu w większości do miesiąca. Wydłużenie tego okresu wynikało głównie z uchybień ze strony wnioskodawców. Podanie nie było uzupełnione opłatami w formie znaczków skarbowych (Białowola), brakowało drugiego egzemplarza projektu statutu (Mokrelipie) lub podpisy wnioskodawców były złożone w języku polskim (Czarny Stok). Pierwszym prezesem zarządu organizacji w Udryczach był Maciej Świst.

Znany jest tylko jeden przypadek odmowy zarejestrowania spółdzielni spożywców przez gubernatora. Wnioskodawcy z Radecznicy w 1913 r. nie wnieśli opłat i projektu statutu<sup>55</sup>.

Chłopi prawosławni o ukraińskiej świadomości narodowej doprowadzili do zatwierdzenia statutów Stowarzyszeń Spożywców we wsiach: Kosobudy 28

<sup>39</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:48.

<sup>40</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:49.

<sup>41</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:53.

<sup>42</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:74.

<sup>43</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:78.

<sup>44</sup> APLub, RGP-Adm I, sygn. 1912:100.

<sup>45</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:102.

<sup>46</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:4.

<sup>47</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:27.

<sup>48</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:30.

<sup>49</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:11.

<sup>50</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:49.

<sup>51</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:53.

<sup>52</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 93; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:137.

<sup>53</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:158.

<sup>54</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 126.

<sup>55</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:35.



kwietnia/11 maja 1912 r.<sup>56</sup>, Horyszów Polski 29 marca/11 kwietnia 1913 r.<sup>57</sup>, Białobrzegi-Bortatycze 22 stycznia/4 lutego 1913 r.<sup>58</sup>, Suchowola 6/19 lutego 1914 r.<sup>59</sup> i Rozłopy 24 kwietnia/7 maja 1914 r.<sup>60</sup> Wśród założycieli w Kosobudach i Suchowoli znaleźli się księża prawosławni, a Rozłopach nauczyciel. Statut spółdzielni w Kosobudach ograniczał członkostwo do chrześcijan, a Horyszowie Polskim do prawosławnych. Wskazuje to w pierwszym przypadku na antagonizm dzielący założycieli z Żydami, a w drugim także z Polakami. Pewien wpływ na powstanie spółdzielni ukraińskiej w Suchowoli mogło odegrać założenie we wsi prawie 4 lata wcześniej polskiej. Założyciele organizacji w Kosobudach wykorzystali przy wnoszeniu podania drukowany projekt statutu „rosyjskiego ludowego stowarzyszenia spożywców”, który administracja państwowa sugerowała chłopom wyznania prawosławnego mającym być poddanym rusyfikacji. W tym przypadku gubernator lubelski uważał, że chłopci są Ukraińcami i wykreślono dwa pierwsze określenia. Zatwierdzenie stowarzyszenia pod proponowaną nazwą wprowadzałoby dezinformację. Trwające ponad dwa lata starania o założenie spółdzielni w Horyszowie Polskim wynikało z nie wniesienia początkowo drugiego egzemplarza projektu statutu. Stowarzyszenie Spożywców w Kosobudach zrzeszało w latach 1913-1914 od 29 do 32 członków, a prezesem jego zarządu był ksiądz prawosławny Grigorij Lewczuk.

Obok antagonizmu dzielącego chłopów polskich i ukraińskich, był przypadek współpracy między nimi. Wspólnie doprowadzili oni do zatwierdzenia statutu Stowarzyszenia Spożywców we wsi Lipsko 28 kwietnia/11 maja 1911 r.<sup>61</sup> Formalne ograniczenie członkostwa do chrześcijan wskazuje, że połączyła ich wspólna niechęć do kupców żydowskich.

Rzemieślnicy polscy doprowadzili po rocznych zabiegach do zarejestrowania 3/16 grudnia 1912 r. Spółdzielni Pracy „Stowarzyszenie Tkaczy Frampolskich”. Podstawą jej legalizacji było rozporządzenie ministra finansów o spółdzielniach pracy z 27 maja/9 czerwca 1902 r. oraz ich statut wzorcowy z 30 września/13 października 1904 r. Prawo zatwierdzenia statutów posiadali właściwi gubernatorzy. Organami spółdzielni były zebranie ogólne członków, oraz pochodzące z wyborów zarząd i komisja rewizyjna. Statut spółdzielni we Frampolu ograniczał członkostwo do chrześcijan. Jej celem było udzielanie członkom niskoprocentowanych pożyczek oraz zapomóg, organizowanie pracy i sprzedaży wyrobów gotowych. W skład zarządu organizacji wchodził ordynat hr. Maurycy Zamoyski i ksiądz katolicki Stanisław Zberek<sup>62</sup>.

---

<sup>56</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:153.

<sup>57</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:32, 1913:59.

<sup>58</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 94, 116.

<sup>59</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 128.

<sup>60</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 127.

<sup>61</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1911:55.

<sup>62</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1912:25; A. Okoń, Frampol..., s. 210.

Postęp naukowo-techniczny i technologiczny wymuszał modernizację warsztatów rzemieślniczych, fabryk, przedsiębiorstw handlowych i gospodarstw rolnych. Niezbędne okazały się kredyty, a praktycznie nie istniała wówczas dostępna sieć banków. Operacje finansowe były skupione w większości w rękach kupców żydowskich pobierających wysokie opłaty. Wymuszało to tworzenie towarzystw udzielających niskooprocentowanych pożyczek.

Władze państwowe zdawały sobie sprawę z potrzeby powstania organizacji finansowych skupiających drobnych kupców i rzemieślników w Królestwie Kongresowym. Minister finansów 13/25 kwietnia 1896 r. zatwierdził statut wzorcowy towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych, który nadawał mu także prawo wyłączności ich legalizacji. Miały one gromadzić składki i wkłady członkowskie oraz udzielać niskooprocentowanych pożyczek, a w wyjątkowych wypadkach mogły udzielać drobnych zapomóg. Organami towarzystw były zebrania ogólne członków oraz pochodzące z wyborów zarząd i rada, która miała kompetencje kontrolne. Generał-gubernator warszawski 30 grudnia 1898 r./11 stycznia 1899 r. ograniczył możliwość zakładania towarzystw do miast i wielkich osad, a zabronił we wsiach<sup>63</sup>. Minister finansów zatwierdził 19 czerwca/1 lipca 1896 r. statut wzorcowy towarzystw kredytowych. Różnił się on od towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych w sposobie uzyskania kapitału, którym mogła być darowizna od osoby fizycznej lub prawnej, ale najczęściej była pożyczka Banku Państwa<sup>64</sup>.

Polscy i żydowscy przedsiębiorcy oraz osoby wykonujące wolne zawody doprowadzili 16/28 listopada 1899 r. do zatwierdzenia statutu Zamojskiego Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego. Obejmowało ono zasięgiem powiaty biłgorajski, tomaszowski i zamojski. Bez powodzenia chciano rozszerzyć jego działalność na powiat hrubieszowski. W 1902 r. organizacja zrzeszała 331 członków, w tym 287 wyznawców judaizmu, 35 katolików i 1 prawosławnego, a w 1913 r. - 1372<sup>65</sup>. Zdominowanie jej przez Żydów spowodowało utworzenie przez Polaków II Zamojskiego Towarzystwa Oszczędnościowo-Pożyczkowego, którego statut zatwierdzono 7/30 października 1903 r. W 1913 r. skupiało ono 1046 członków<sup>66</sup>.

Na podstawie ustawy o towarzystwach drobnego kredytu z 7/20 czerwca 1904 r. minister finansów 14/27 września i 24 listopada/7 grudnia 1905 r. zatwierdził nowe statuty wzorcowe towarzystw kredytowych oraz pożyczkowo-oszczędnościowych w Królestwie Polskim. Znosiły one wcześniejsze ograniczenia. Prawo ich rejestracji minister finansów przekazał właściwym gubernatorom, a nadzór urzędowi gubernialnym do spraw drobnego kredytu<sup>67</sup>.

---

<sup>63</sup> *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, seria II, wyd. S. Godlewski, t. 23, Warszawa 1896, s. 510-559.

<sup>64</sup> *Zbiór praw obowiązujących...*, t. 24, s. 28-73.

<sup>65</sup> APLub, KGL, sygn. 1899:214, 1902:244, 1909:8; B. Mikulec, *Spółdzielcze...*, s. 91; Idem, *Z dziejów...*, s. 74.

<sup>66</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 92; APLub, KGL, sygn. 1899:214, 1908:8; *Zbiór praw guberni Królestwa Polskiego za wiek XX*, wyd. S. Godlewski, t. 7, Warszawa 1905, s. 21; B. Mikulec, *Spółdzielcze...*, s. 92; Idem, *Z dziejów...*, s. 74.

<sup>67</sup> *Zbiór praw guberni...*, t. 10, Warszawa 1907, s. 46-47.

Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowe powstały w: Szczepieszynie w 1907 r., Frampolu i wsi Ujazdów w 1908 r., kolonii przy cukrowni Klemensów w 1910 r., Krasnobrodzie i wsi Udrycze w 1911 r., wsiach Łabunie i Nowa Osada w 1912 r. oraz Skierbieszowie w 1913 r. W 1913 r. zrzeszały one od 150 do 1100 członków<sup>68</sup>. Towarzystwo Kredytowe w Zwierzyńcu założono w 1909 r.<sup>69</sup>

Cesarz 1/13 maja 1872 r. wyraził zgodę na statut wzorcowy towarzystw wzajemnego kredytu, który zatwierdził 31 maja/12 czerwca tego samego roku komitet ministrów. Ich członkami mogli być właściciele nieruchomości lub papierów wartościowych, które stanowiły zabezpieczenie pożyczek<sup>70</sup>. Udzielały one kredytów w wyższych wysokościach niż towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowe i kredytowe. W Zamościu w 1908 r. utworzono Towarzystwo Wzajemnego Kredytu skupiające kupców, przemysłowców i rzemieślników, a w 1912 r. Towarzystwo Wzajemnego Kredytu rolników. W latach 1913-1914 skupiały one odpowiednio od 579 do 595 członków i od 242 do 279<sup>71</sup>.

Osobną grupę organizacji kredytowych stanowiły kasy pożyczkowo-zapomogowe pracowników. Obok gromadzenia składek członkowskich i udzielania niskooprocentowanych kredytów, udzielały one zapomóg. Były one legalizowane od 1906 r. na podstawie tymczasowych przepisów. Z inicjatywy ordynata hr. Maurycego Zamoyskiego i urzędników zarejestrowano 9/22 sierpnia 1906 r. Kasę Zapomogowo-Pożyczkową Pracowników Ordynacji Zamojskiej z siedzibą w Zamościu. Na czele jej zarządu stał M. Zamoyski<sup>72</sup>.

Przeżywające kryzys rolnictwo skłaniało chłopów i ziemian do zakładania lokalnych organizacji. Zawierano umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Dopiero tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach stały się podstawą rejestracji kółek rolniczych w formie przyjęcia do wiadomości ich powstania lub zatwierdzenia statutu, co nadawało im osobowość prawną. Miały one: pomagać w kupowaniu środków produkcji i kwalifikowanych nasion oraz sprzedaży płodów rolnych, prowadzić działania oświatowe (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładać po uzyskaniu dodatkowej zgody sklepy, biblioteki i czytelnie. Ich organami były zebranie członków, zarząd i komisja rewizyjna. W większości przypadków zainteresowani wykorzystywali drukowane projekty statutów aprobowane przez władze.

---

<sup>68</sup> APLub, KGL, sygn. 1909:8; B. Mikulec, *Z dziejów...*, s. 76, 78; A. Okoń, *Frampol...*, s. 209-210.

<sup>69</sup> B. Mikulec, *Z dziejów...*, s. 85.

<sup>70</sup> *Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. 2, wyd. W. Wyziński, Warszawa 1875, nr 22, s. 185-191.

<sup>71</sup> *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 188-189; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1915, s. 155.

<sup>72</sup> AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLub, LGUds.Stow, sygn. 14, 64.

Kółka Rolnicze zarejestrowano w osadach Frampol<sup>73</sup> i Krasnobród<sup>74</sup> jednocześnie 7/20 września 1906 r., a w Zwierzyńcu 3/16 kwietnia 1910 r.<sup>75</sup> Założycielami organizacji byli mieszczenie posiadający jednocześnie ziemię, w Krasnobrodzie wspierani przez ziemianina. Na czele zarządu kółka w Krasnobrodzie stał ziemianin Kazimierz Fudakowski (1910-1914), a Zwierzyńcu chłop Wojciech Kurys (1910). Chłopi polscy doprowadzili do zalegalizowania Kółek Rolniczych we wsiach Brody 10/23 marca 1907 r.<sup>76</sup>, Szopinek 17 lutego/2 marca 1911 r.<sup>77</sup> i Łabunie 24 marca/6 kwietnia 1914 r.<sup>78</sup> Pierwszym prezesem zarządu organizacji w Szopinku został wybrany Eugeniusz Lejkiewicz. Wymienione kółka były zrzeszone w Centralnym Towarzystwie Rolniczym z siedzibą w Warszawie zdominowanym politycznie przez obóz konserwatywno-narodowy.

Władze nie zarejestrowały w 1910 r. kółka we wsi Jarosławiec z powodu nie wniesienia przez zainteresowanych opłat<sup>79</sup>.

Chłopi ukraińscy pod przywództwem księdza prawosławnego doprowadzili do zatwierdzenia 31 października/13 listopada 1913 r. statutu Kółka Rolniczego we wsi Suchowola<sup>80</sup>.

Obok chłopów, także sadownicy posiadali własną organizację, która stawiała przed sobą cele ekonomiczne i oświatowo-zawodowe. Oddział ogólnokrajowego Polskiego Stowarzyszenia Zawodowego Ogrodników z siedzibą w Warszawie utworzono 8/21 stycznia 1908 r. w Zwierzyńcu. Jego prezesem był Franciszek Wajfer. Apatia wśród członków doprowadziła do samolikwidacji oddziału 1/14 sierpnia 1914 r. Dnia 28 kwietnia/11 maja 1914 r. utworzono oddział Stowarzyszenia w kolonii przy cukrowni Klemensów. Jednak naczelnik powiatu nie wyraził zgody na zwołanie zebrania organizacyjnego i nie rozpoczęło ono działalności<sup>81</sup>.

Z inicjatywy ziemian związanych z Centralnym Towarzystwem Rolniczym powstało ogólnokrajowe Towarzystwo Popierania Przemysłu Chałupniczego w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie. Jego celem był rozwój oświaty zawodowej i działalności gospodarczej wśród chłopów. Z inicjatywy hr. Marii Zamoyskiej w 1913 r. uruchomiono warsztaty garbarskie, krawieckie i tkackie w kolonii Klemensów i Zwierzyńcu<sup>82</sup>.

Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach umożliwiały legalizację organizacji zawodowych pracowników najemnych. Ich zadaniami

<sup>73</sup> AGAD, KGGW, sygn. 2803; A. Okoń, Frampol..., s. 213-214.

<sup>74</sup> AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLub, LGUds.Stow, sygn. 56.

<sup>75</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 39.

<sup>76</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 55.

<sup>77</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 38.

<sup>78</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 19.

<sup>79</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 37.

<sup>80</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 16; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:12.

<sup>81</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 138; APLub, LGUds.Stow, sygn. 86; Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 123.

<sup>82</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 83.

było udzielanie pomocy materialnej członkom (kasy chorych, pogrzebowe oraz na czas bezrobocia), lekarskiej i prawnej, prowadzenie negocjacji między pracownikami a pracodawcami w sprawie warunków pracy i płacy, pośrednictwo pracy, a także tworzenie bibliotek i czytelni oraz szkół zawodowych. Były one pozbawione możliwości organizowania i prowadzenia akcji strajkowej.

Ogólnokrajowe Polskie Stowarzyszenie Zawodowe Cieśli, Stolarzy i Robotników Pokrewnych Zawodów w Warszawie było zdominowane przez endecję. Wkrótce wpływy uzyskali w nim socjaliści. Oddział w Zwierzyńcu powstał 23 maja/5 czerwca 1908 r. Jego prezesem był Kamil Głowacki. W związku z nastrojami rewolucyjnymi związek i oddziały zostały zamknięte 20 września/3 października 1910 r.<sup>83</sup>

Trudne warunki pracy i położenia materialnego pomocy domowych w miastach, które w większości pochodziły ze wsi, skłaniało do zakładania organizacji mających je poprawić oraz wzmocnić ich związki z Kościołem rzymskokatolickim, co miało uchronić kobiety przed demoralizacją. Żony kupców, urzędników państwowych i wykonujących wolne zawody doprowadziły do zarejestrowania 4/17 lipca 1908 r. Stowarzyszenia Służących pod wezwaniem św. Zyty w Zamościu. Jego prezeską była Janina Biernacka. Organizacja nie przejawiała większej aktywności<sup>84</sup>.

Żony właścicieli ziemskich związanych z Centralnym Towarzystwem Rolniczym i politycznie z endecją były założycielkami Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek w Warszawie działającego w całej Kongresówce. Stawiało ono sobie za cel uaktywnienie kobiet ze wszystkich warstw społecznych mieszkających na wsi w działalności oświatowej i wychowawczej oraz życiu społecznym i ekonomicznym. Oddział w kolonii przy cukrowni "Klemensów" utworzono 23 kwietnia/6 maja 1913 r.<sup>85</sup>

Liberalizacja umożliwiła tworzenie legalnych organizacji mających zakładać i prowadzić różne typy oraz rodzaje placówek oświatowych z uwagi na słabą sieć szkół rządowych i prywatnych. Szczególną wagę przywiązywano do szkół powszechnych i kursów dla analfabetów dorosłych, pragnąc w ten sposób nie tylko szerzyć oświatę elementarną, ale także kształtować świadomość narodową warstw niższych. Celem ogólnokrajowej Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie było zakładanie: przedszkoli, szkół elementarnych, średnich i wyższych, kursów dla analfabetów dorosłych, domów ludowych, szkół przedszkolanki oraz seminariów nauczycielskich. Początkowo stowarzyszenie miało charakter ponadpartyjny, skupiając narodowych demokratów, postępowych demokratów i socjalistów, ale wkrótce zdominowali ją endecy.

Kółka Polskiej Macierzy Szkolnej powstałe w powiecie zamojskim podlegały zarządowi okręgowemu w Lublinie. Dnia 19 września/2 października

---

<sup>83</sup> APWar, WGUs.Stow, sygn. 59; APLub, ChGUs.Stow, sygn. 144; APLub, LGUs.Stow, sygn. 89.

<sup>84</sup> AGAD, KGGW, sygn. 7354; APLub, LGUs.Stow, sygn. 15, 152.

<sup>85</sup> APLub, LGUs.Stow, sygn. 59.

1906 r. utworzono je w: Szczebrzeszynie, Zamościu, Zwierzyńcu i wsi Zamość Stary. Łącznie w powiecie powstało 15 kół, przy których działało 9 szkół bez zezwolenia. Upadek rewolucji umożliwił władzom państwowym likwidację organizacji działającej na rzecz wzmocnienia świadomości narodowej i dążeń niepodległościowych. Generał-gubernator warszawski 1/14 grudnia 1907 r. zawiesił działalność Macierzy z powodu stanu wojennego, a 1/14 marca 1908 r. zlikwidował ją uzasadniając, że zorganizowała sieć szkół elementarnych i wkroczyła w kompetencje Ministerstwa Oświaty Ludowej<sup>86</sup>.

Konkurencją dla endeckiej Polskiej Macierzy Szkolnej było związane z ruchem socjalistycznym Lubelskie Towarzystwo Krzewienia Oświaty "Światło" o zasięgu guberni. Jego oddziały w latach 1906-1907 w powiecie zamojskim utworzono w: Szczebrzeszynie, Zamościu, wsiach Udrycze i Wielgolas, które zamknięto 24 czerwca/7 lipca 1910 r.<sup>87</sup>

Swoistą kontynuacją Polskiej Macierzy Szkolnej było ogólnopolskie Towarzystwo Wpisów Szkolnych w Warszawie. Udzielało ono pomocy materialnej niezamożnym dzieciom, pokrywając opłaty za uczęszczanie do polskich szkół prywatnych. Wspierano tym pośrednio szkoły prywatne. Oddział w Zamościu powstał 19 marca/1 kwietnia 1909 r. przy Szkole Florentyny Krzyczkowskiej. Z powodu prowadzenia działalności w duchu swojej poprzedniczki zostało ono zamknięte 20 sierpnia/2 września 1909 r.<sup>88</sup>

Żydzi wykonujący wolne zawody i przedsiębiorcy doprowadzili do legalizacji 24 maja/6 czerwca 1913 r. Towarzystwa Publicznej Biblioteki i Czytelni w Zamościu<sup>89</sup>.

Wsparcie, głównie sezonowych robotników rolnych, było celem ogólnokrajowego Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Pracowników Rolnych w Warszawie. Poza składkami członków, fundusz organizacji był dotowany przez ziemian. Jego oddział powiatowy powstał 29 marca/11 kwietnia 1908 r. w Zamościu, podlegający gubernialnemu w Lublinie<sup>90</sup>.

Organizacje dobroczynne powstały tylko w Zamościu wśród kupców i osób wykonujących wolne zawody wyznania mojżeszowego. Celem Żydowskiego Towarzystwa Pożyczkowo-Dobroczynnego zarejestrowanego 20 czerwca/3 lipca 1909 r. było udzielanie bezprocentowych kredytów. Jego pierwszym prezesem był dentysta Henryk Suchowolski<sup>91</sup>. Również z inicjatywy mieszczan zarejestrowano 9/22 września 1911 r. Towarzystwo Pomocy Biednym Chorym Żydom "Linias Hacedek"<sup>92</sup>.

W okresie liberalizacji życia społecznego powstały pierwsze organizacje kulturalne i sportowe. Polacy, urzędnicy państwowi i osoby wykonujące wolne

<sup>86</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 108; APWar, WGUds.Stow, sygn. 4.

<sup>87</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 148; APLub, KGL, 1908:150 st. I; APLub, LGUds.Stow, sygn. 14, 112; M. Gawarecka, *Lubelskie...*, s. 193-194.

<sup>88</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 147.

<sup>89</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 16, 118; R. Urban, *Biblioteki...*, s. 210-211.

<sup>90</sup> APLub, ChGUds.Stow, sygn. 64; APLub, LGUds.Stow, sygn. 58; APWar, WGUds.Stow, sygn. 191.

<sup>91</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 67.

<sup>92</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 154, 163; G. Sowińska, *Udział...*, s. 34.

zawody byli założycielami Towarzystwa Muzyczno-Teatralnego i Gimnastycznego w Zamościu, którego statut zatwierdzono 9/22 sierpnia 1906 r. Rozpoczęło ono działalność dopiero w 1908 r. Na czele jego zarządu stał Ludwik Sajkiewicz<sup>93</sup>. Statut identycznego Towarzystwa zatwierdzono 19 maja/1 czerwca 1907 r. w Zwierzyńcu z inicjatywy członków zarządu Ordynacji Zamojskiej. Wkrótce po legalizacji rozpoczęło ono działalność, a jego prezesem był Karol Wikentiewicz<sup>94</sup>.

Polacy, kupcy, przedsiębiorcy, osoby wykonujące wolne zawody i urzędnicy państwowi próbowali w 1906 r. założyć towarzystwo sportowe w Zamościu. Władze odmówiły prośbie, bowiem projekt statutu nie precyzował jej charakteru<sup>95</sup>. Natomiast mieszczenie żydowscy doprowadzili do zarejestrowania 24 września/7 października 1911 r. Klubu Szachowego w Zamościu. Jego pierwszym prezesem wybrano lekarza Izaaka Halberta<sup>96</sup>. Uchybienia formalne spowodowały, że polskim właścicielom i dzierżawcom majątków ziemskich nie udało się powołać do życia w latach 1913-1914 zamojskiego towarzystwa rozwoju jeździectwa<sup>97</sup>.

W powiecie zamojskim w latach 1869-1914 powstało co najmniej 78 organizacji i 27 oddziałów towarzystw o szerszym zasięgu działania. W okresach ograniczania i regulowania życia społecznego przez władze państwowe (do 1905 r.) powstało tylko 6 towarzystw i 1 oddział, a pozostałe w okresie liberalizacji (1906-1914). Najwięcej wśród samodzielnych było stowarzyszeń spożywców (42), towarzystw kredytowych (15) i kółek rolniczych (7). Stosunkowo niewiele było straży pożarnych (4) oraz organizacji: kulturalno-towarzyskich i dobroczynnych (po 3), oświatowych, sportowych, spółdzielni pracy i zawodowych (po 1). Charakter powstałych organizacji społecznych w powiecie zamojskim były uwarunkowany jego charakterem rolniczym. Do powstania licznych spółdzielni spożywców przyczynił się antagonizm dzielący chłopów polskich i handlarzy żydowskich. Wśród oddziałów towarzystw o szerszym zasięgu działania dominowały oświatowe (22). W miastach powstało 27 organizacji i oddziałów, w osadach - 19, a wsiach - 58. W Zamościu utworzono aż 20 stowarzyszeń i oddziałów. Pod względem narodowym, 54 samodzielnych organizacji założyli Polacy, Ukraińcy - 6, a Żydzi - 4. Wynikiem współdziałania Polaków-Żydów było powstanie 13 towarzystw (kasy kredytowe i straże ogniowe), a Polaków i Ukraińców - 1 (stowarzyszenie spożywców). Ukraińcy i Żydzi realizowali większość swoich potrzeb społecznych odpowiednio w ramach parafii Cerkwi prawosławnej i okręgów bożniczych.

Władze państwowe zlikwidowały ogólnokrajową Polską Macierz Szkolną i jej swoistą kontynuację Towarzystwo Wpisów Szkolnych zagrażające interesom Cesarstwa Rosyjskiego, spółdzielnię spożywcą za naruszenie prawa i

---

<sup>93</sup> AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7198; APLub, LGUds.Stow, sygn. 14, 119; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 47.

<sup>94</sup> AGAD, KGGW, sygn. 7198; APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 120; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 48.

<sup>95</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1906:51.

<sup>96</sup> APLub, LGUds.Stow, sygn. 15, 172.

<sup>97</sup> APLub, RGL-Adm I, sygn. 1913:117.

oddział związku zawodowego za panujące w nim nastroje rewolucyjne. Nie dopuściły do rozpoczęcia działalności przez oddział stowarzyszenia zawodowego właścicieli. Był to jednak jeden z ostatnich aktów carskich represji urzędowych. Za kilka lat, już w wolnej Polsce, społeczna aktywność miała przejawić się ze zdwojoną siłą.

,